URMƏVİDƏN HACIBƏYLİYƏ QƏDƏR MUSİQİYƏ DAİR ƏLYAZMALARIN ELMİ TƏDQİQİ

RƏHNULLA Yeganə Vaqif qızı
AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu,
böyük elmi işçi
Ünvan: Bakı, İstiqlaliyyət küç. 26
E-mail: yegane.rahnulla@mail.ru
ORCID: 0000-0002-6564-7257

DOI: 10.62440/AMK2026-1.s.6-21

Xülasə: *Məqalədə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan musiqiyə dair əlyazmalar elmi-paleoqrafik təhlilə cəlb edilir. İnstitutun müxtəlif fondlarında əlliyə yaxın musiqiyə aid mənbələr arasında əlyazmalarla yanaşı əski kitablara da rast gəlinir. Bunlardan əlavə, Orta əsr əlyazma nüsxələrində həkk edilmiş musiqi alətlərinin rəsmi olan miniatürlü əlyazmalar da böyük maraq kəsb edir. Əksəriyyəti farsdilli əlyazma olan otuzdan artıq musiqiyə aid əlyazma nüsxələri arasında ərəb dilində və ərəb əlifbası ilə Azərbaycan dilində qələmə alınmış nüsxələr də vardır. Burada anonim nüsxələrlə yanaşı, Səfiəddin əl-Urməvidən Üzeyir bəy Hacıbəyliyə qədərki dövrün musiqiyə aid müəllifliyi bəlli olan əlyazma nüsxələri xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Araşdırma çərçivəsində müəllifi məlum olan nüsxələr sistemli təhlil edilmiş, həmçinin paleoqrafik xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilmişdir.*

Açar sözlər: *Azərbaycan paleoqrafiyası, musiqi əlyazmaları, müəllifli nüsxələr, paleoqrafik təhlil, Səfiəddin əl-Urməvi, Üzeyir bəy Hacıbəyli, musiqi nəzəriyyəsi*

НАУЧНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ РУКОПИСЕЙ О МУЗЫКЕ ОТ УРМАВИ ДО ГАДЖИБЕЙЛИ

РАХНУЛЛА Егана Вагиф
Институт рукописей имени Мухаммада Физули НАНА,
старший научный сотрудник

Аннотация: *В статье представлен научно-палеографический анализ музыкальных рукописей, хранящихся в Институте рукописей имени Мухаммада Физули Национальной Академии Наук Азербайджана. В различных фондах института хранятся около пятидесяти источников по музыке. Помимо рукописей, среди них обнаружены старопечатные книги. К числу таких источников также относятся средневековые манускрипты, содержащие миниатюры с изображениями музыкальных инструментов. Более тридцати*

рукописей, связанных с музыкой, большинство из которых написаны на персидском языке, включают также экземпляры, написанные на арабском и азербайджанском языках арабским алфавитом. Среди них, наряду с анонимными копиями, особое значение имеют рукописные музыкальные произведения известных авторов периода от Сафиаддина аль-Урмави до Узеира бея Гаджибейли. В рамках исследования был проведен систематический анализ копий известных авторов, а также рассмотрены их палеографические особенности.

Ключевые слова: *Азербайджанская палеография, музыкальные рукописи, авторские копии, палеографический анализ, Сафиаддин аль-Урмави, Узеир Гаджибейли, теория музыки*

SCIENTIFIC RESEARCH OF MANUSCRIPTS ON MUSIC FROM URMAVI TO HAJIBEYLI

RAHNULLA Yegana Vaqif
Institute of Manuscripts named after Muhamad Fizuli of ANAS
Senior researcher

Abstract: *The article presents a scientific-paleographic analysis of music manuscripts held at the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli of the Azerbaijan National Academy of Sciences. Among the nearly fifty music-related materials housed across the institute's various funds, the collection includes not only manuscripts but also early printed books and miniatures depicting musical instruments in medieval manuscript copies. Of the more than thirty music-related manuscripts, the majority are in Persian, with additional copies in Arabic and Azerbaijani written in the Arabic script. The collection features both anonymous works and manuscripts by identified authors, ranging from Safiaddin al-Urmawi to Uzeyir bey Hajibeyli – the latter being of particular scholarly significance. The study systematically examines the copies with known authorship, with careful attention to their paleographic characteristics.*

Keywords: *Azerbaijani paleography, musical manuscripts, authored copies, paleographic analysis, Safiaddin al-Urmawi, Uzeyir bey Hajibeyli, music theory*

Rəyçilər:
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Kamandar Şərifov
filologiya üzrə elmlər doktoru Nailə Səmədova

GİRİŞ: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu Azərbaycan, eləcə də dünya mədəni irsinin qorunması və tədqiqi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edən bir mərkəzdir. İnstitutun zəngin xəzinəsində əsasən Orta əsrlərə məxsus əlyazmalar özündə dünyəvi və dini elmləri əhatə edən mövzuları ehtiva edir. Bunlardan biri olan musiqiyə aid əlyazmalar yalnız melodik və harmonik informasiyanı deyil, həm də müəllif haqqında tarixi məlumatı, dövrün musiqi ənənələrini və paleoqrafik xüsusiyyətləri əks etdirir. Əksəriyyəti farsdilli əlyazma olan 30-dan artıq musiqiyə aid əlyazmalar arasında ərəb dilində və ərəb əlifbası ilə Azərbaycan dilində qələmə alınmış nüsxələrə də

rast gəlinir. 2013-cü ildə Heydər Əliyev Fondu və Heydər Əliyev Mərkəzinin birgə layihəsi çərçivəsində nəşr edilən üç kitabdan ibarət *“Muğam haqqında əlyazmalar toplusu”*na bu risalələrin böyük hissəsi daxildir. Bu materiallar Əlyazmalar İnstitutunun böyük elmi işçiləri Mustafa Əliyev və Rauf Şeyxzamanlı tərəfindən müasir əlifbaya transliterasiya edilmiş və fars dilindən tərcümə olunmuşdur.

Əsas hissə: Birinci kitaba fars dilində yazılmış *“Behcətür-ruh”* əsəri (Şeyxzamanlı, 2013: 2), *“Muğam üstündə oxunan şeirlər”* adlanan ikinci kitaba məşhur Osmanlı türk şairlərinin şeirlərindən ibarət əlyazma daxildir (Şeyxzamanlı, 2013:, s. 2). Üçüncü kitab olan *“Musiqi haqqında risalələr”*də Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan Mir Möhsün Nəvvabın *“Musiqi elmi”*; anonim əsər olan *“Risalə dər ilmi musiqi”* / *“Musiqi elmi haqqında risalə”*; Mirzə bəyin “*Risalə dər musiqi”*/ *“Musiqi risaləsi”*, Əmirxan Kövkəbi Gürcinin *“Risaleyi musiqi”* / *“Musiqi haqqında risalə”*; anonim *“Risaleyi musiqi”* / *“Musiqi haqqında risalə”* əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi öz əksini tapır (Mailoğlu, Şeyxzamanlı, 2013: 2).

Əlyazmalar İnstitutunda musiqi nəzəriyyəsi, musiqi tarixi kimi mövzuları əhatə edən risalələrdən əlavə Orta əsr əlyazma nüsxələrində həkk edilmiş musiqi alətlərinin rəsmi olan miniatürlər də qorunmaqdadır. 20-dən artıq əlyazma nüsxəsinə Hafiz Şirazinin *“Divan”* (Şirazi, 1584: 43[a]**)**, Nizami Gəncəvi *“Xəmsə”* sinin dörd nüsxəsi (Gəncəvi, 1698: 26[b]), Firdovsinin *“Şahnaməsi”* (Tusi, 1698: 284[a]), Sədi Şirazinin *“Bustanı”* (Şirazi, 1494: 15[b]), Əmir Xosrov Dəhləvinin *“Xəmsəsi”* (Dəhləvi, 1496-1497:. 61[b]), Əbdürrəhman Caminin *“Yusif və Züleyxası”* (Cami, XVI əsr: 41[b]), Əlişir Nəvainin *“Divanı”* (Nəvai, 1694: 59[b]], Mirzə Mehdi xan Astrabadinin *“Tarixi Nadiri”* (Astrabadi, 1789: 52[b]), *“Kəlilə və Dimnə”* (1809: 133[b]), *“Rüstəmnamə”* (1764: 31[a]) kimi əsərlər daxildir.

M-165 (v. 43[a])
Hafiz Şirazinin “Divan”
Musiqi məclisi

Əlyazmalar İnstitutunun fondlarında saxlanılan musiqiyə dair əllidən artıq materiallardan musiqi haqqında olan əlyazmalar əsasən iki kateqoriyaya bölünür:

1. Müəllifi məlum olan nüsxələr: Müəllifin adı, əsərin köçürülmə yeri və tarixi qeyd edilmiş əlyazmalar.

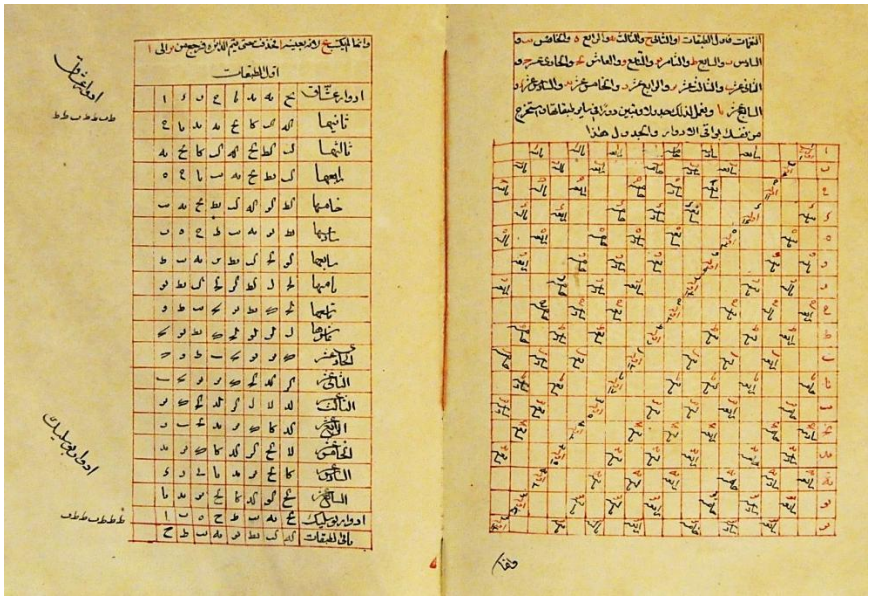
2. Müəllifi naməlum nüsxələr: Tarix və paleoqrafik xüsusiyyətlərinə görə müəyyən dövrə təxmin edilə bilən nüsxələr.

Bunlardan müəllifi məlum olan əlyazma nüsxələri daha dəyərli hesab olunur, çünki onlar stilistik müqayisələr və müəllifin musiqi inkişafını araşdırmaq üçün əsas təşkil edir. Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə edilən müəllifi məlum olan əlyazma nüsxələri aşağıdakılardır:

1. كتاب الأدوار "Kitab əl-Ədvar" - صفي الدين الأرموي Səfiəddin əl-Urməvi

Musiqi nəzəriyyəsi haqqında qələmə alınan ilk risalə olan Səfiəddin əl-Urməvinin *"Ədvar"* əsəri, Əlyazmalar İnstitutunda *"Risalə fi mərifəti ən-nəğm"* adı ilə B-5408 şifrəli əlyazma toplusunun 120^b-141^b vərəqlərində qorunmaqdadır. 1216-ci ildə Cənubi Azərbaycanın Urmiya şəhərində dünyaya göz açmış Səfiəddin Abbasilər sülaləsinin son nümayəndəsi xəlifə əl-Müstəsimin saray kitabxanasının rəhbəri və baş xəttatı təyin olmuşdur. İstedadlı Azərbaycan musiqişünasının bəstəkarlıq və şairliyi ilə yanaşı, musiqi sahəsində bir çox tələbələrini yetişdirmişdir. Səfiəddin əl-Urməvi 1294-cü ildə Bağdad şəhərində vəfat etmişdir.

Səfiəddin əl-Urməvi bir çox əsərlərin müəllifidir. Onlardan biri musiqi sahəsində yeni cığır açaraq musiqi nəzəriyyəsi haqqında qələmə aldığı *"Kitab əl-Ədvardır"*. Alimin ən məşhur əsəri olan *"Ədvar"* adı ilə tanınan *"Kitab əl-Ədvar fi mərifəti ən-nəğm və əl-əvtar"* Nəsrəddin Tusinin tövsiyəsi ilə 1252-ci ildə Bağdadda qələmə alınmışdır.

B-5408 (v. 131^b-132^a)
Səfiəddin əl-Urməvi
"Kitab əl-Ədvardır"

“Ədvar” ərəb dilində dövr, dönmə sözünün cəmidir, bəzən isə, *“Musiqi modusları haqqında kitab”* və ya *“Melodiyalar haqqında kitab”* kimi tərcümə edilir. Səs və üslub musiqinin əsas iki ana elementini təşkil edir. Əsər kiçik girişdən və 15 fəsildən ibarətdir. Fəsillər müxtəlif səpkili mövzuları əhatə edir. Bura Tənafur (qulağa xoş gəlməyən səslər), mülayim (qulağa xoş gələn səslər), dövrlər (84 dövr), dövrlərin təbəqələrinin ortaq səsləri haqqında, udun simlərinin düzülüşü və uda uyğun olmayan akkordlar, səslərin çıxarılması haqqında, iki simin hökmü haqqında musiqinin tərifi kimi mövzuları əhatə edir.

Səfiəddinin təklif etdiyi sistem üzrə, musiqi hərfi-ədədi üsulla yazılırdı. Ərəblərə məxsus “əbcəd” sisteminin hərfləri səslərin şərti yüksəkliyini, rəqəmlər isə onların uzunluğunu bildirirdi. Kitabın doqquzuncu fəslində 12 muğam dəstgahının adı çəkilir ki, bunların da çoxu bizə məlumdur: Üşşaq, Nəva, Əbu Salik (“Busalik”), Rast, İraq, İsfahan, Zirəfkənd, Buzurq, Zəngulə, Rəhavi, Hüseyni və Hicaz. Azərbaycanda Səfiəddin əl-Urməvinin *“Kitab əl-Ədvar”* əsərinin Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə olunan yeganə əlyazma nüsxəsinin 120ª vərəqində ərəb dilində *“Səfiəddin əl-Faxir Əbdülmömin Urməvinin Ədvarı əlavə edilmişdir”* sözləri yazılmışdır. Sonra isə fars dilində *“Cənab böyük ustadımızın xidmətində – kölgəsi üstümüzdən əskik olmasın – musiqi elmini [öyrənməyə] “Ədvar” ilə başlamağımızın tarixi. 1271-ci ilin Rəcəbül-mürəccəb ayı (aprel, 1854)”.*

“Böyük ustadımız, cənab Mirzə Həmd Əli Qaininin xidmətində [musiqi elmini öyrənməyə başlamağımızın] ikinci [ili]. Mübarək Ramazan ayı, 1271 (iyun, 1855)”.

“Alicənab tarzən Hüseyn Əli bəyin xidmətində musiqini imkan daxilində praktiki şəkildə öyrənməyə başlamağımızın tarixi. Şəvval əl-mükərrəm ayı, 1271 (iyul, 1855)” qeydləri vardır (Urməvi, 1854: 120ª). Əsər Avropa istehsalı olan yarı ahərli sarımtıl rəngli kağızlara qara mürəkkəblə səliqəli nəsx xətti ilə köçürülmüşdür. Mətndə bəzi sözlərin, o cümlədən musiqiyə aid dairələr, notlar qırmızı rəngli mürəkkəblə yazılıb. Mətnin haşiyələrində müxtəlif istiqamətlərə nisbətən kiçik şriftlə, qara və qırmızı rəngli mürəkkəblə yazılmış qeydlər var. Cildi üzü kartona keçirilmiş qəhvəyi rəngli dəridir, onun üzərinə vaxtı ilə bir böyük və iki balaca basma medalyon vurulmuşdur. *“Kitab əl-Ədvar”* əsərinin nəfis əlyazma nüsxəsi h.10 cumadi sani 1270 / m. 10 mart 1854-cü ildə İsfahanda yerləşən əs-Sədr mədrəsəsində Azərbaycan katibi Məhəmməd Qulu bin Həsən Qarabağı tərəfindən hazırlanmışdır. Əlyazma toplusunun ümumi həcmi 148 vərəq, ölçüsü isə 14 x 21,5 sm.dir.

2. رسالة در موسيقى “Risalə dər musiqi” – Əmirxan əl-Kövkəbi əl-Gürci لأمير خان الكوكبي الگرجى

Müəllif haqqında ətraflı məlumat əldə oluna bilmədi. Yalnız əsərin özündən məlumat əldə etmək mümkün olmuşdur. Səfəvilər dövründə Gürcüstandan İrana köçürülmüş sakinlərdən biri olan Əmirxan əl-Kövkəbi əl-Gürci İranda gənc

yaşlarında Kövkəbi təxəllüsü ilə şeirlər yazmışdır. Sonralar isə Şah Sultan Hüseyn Səfəvinin sarayında mütrüb olmuşdur. *"Risalə dər musiqi"* əsərini 1696-cı ildə ömrünün ahıl çağında, 78 yaşında İsfahan şəhərində tamamlamışdır.

Dörd kiçik müstəqil hissədən ibarət olan fars dilində qələmə alınmış musiqi risaləsinin birinci hissəsi Şah Sultan Hüseynə ithaf olunmuş şeirlə başlayır. Daha sonra əsərdə muğamın ayrı-ayrı növlərinə xas olan ritmləri bildirən xüsusi düsturları, musiqiyə həsr edilmiş 79 beytlik şeir və musiqi nəzəriyyəsinin müxtəlif məsələləri öz əksini tapır.

B-5006 şifrəli əlyazma nüsxəsində mühafizə edilən risalə Şərq istehsalı olan kağızlara qırmızı çərçivə içərisində qara mürəkkəblə nəstəliq xətti ilə köçürülmüşdür. Əsərin yazılmasında qırmızı rəngli mürəkkəbdən istifadə edilmişdir. Şərq üsulu ilə səhifələnən əlyazma nüsxəsinin cildi kərpic rəngli kartondur. H.1204/m.1789-cu ildə köçürülmüş əlyazma kitabın həcmi 31, ölçüsü 18,5 x 23sm.dir (Gürci, 1789: 31^{b}).

Həmçinin, "Kitab əl-Ədvar" əsərinin sonunda, B-5408 şifrəli əlyazma məcmuəsinin 141^{b}-142^{a} vərəqlərində *"Musiqi elminin nəzm ilə bəyanı"* adı ilə Əmirxan əl-Kövkəbi əl-Gürcinin *"Risalə dər musiqi"* əsəri köçürülmüşdür. Naqis olan bu əsər Avropa istehsalı olan yarı ahərli sarımtıl rəngli kağızlara qara mürəkkəblə nəstəliq xətti ilə yazılmışdır.

3. علم موسیی "Elmi musiqi" – میر محسن نواب قراباغی Mir Möhsün Nəvvab Qarabağı

Nəvvab Mir Möhsün bin Hacı Mir Əhməd Ağamirzadə Qarabağı XIX əsrdə yaşamış şair, rəssam, astronom, ədəbiyyatşünas, nəqqaş, tarixçi, xəttat və musiqişünas azərbaycanlı alimdir. O, 1833-cü ildə Şuşada Hacı Seyid Əhmədin ailəsində anadan olmuş və bütün ömrü boyu doğma şəhərindən kənara çıxmamışdır. İlk təhsilini ruhani məktəbində alan Nəvvab ərəb, fars, türk dillərini mükəmməl mənimsəmiş, sonra isə Abbas Sarıcalı mədrəsəsində astronomiya, kimya, riyaziyyat və digər elmlərin əsaslarına yiyələnmişdir. Uzun ömrü boyunca Nəvvab Şuşanın mədəni və ictimai həyatında fəal iştirak etmiş, şeir yazmış, açdığı mətbəədə kitablar nəşr etmiş, məktəblərdə dərs demiş, elm və incəsənətin müxtəlif sahələrinə həsr olunmuş iyirmidən artıq kitab yazmış, "Məclisi-fəramuşan" adlı ədəbi, "Məclisi-xanəndə" adlı musiqi məclisləri qurmuşdur. Bu cəmiyyətlər Azərbaycandakı digər eyni məqsədli məclislər Şuşadakı "Məclisi-üns", Şamaxıdakı "Beytüs-Səfa", Bakıdakı "Məcməüş-şüəra" ilə sıx əlaqə saxlayırdı.

XIX yüzilin doxsanıncı illərində fəaliyyətə başlamış Nəvvabın məktəbi Azərbaycan dili, ədəbiyyat, fars dili və digər fənlər tədris edilir, dünyəvi elmlərdən məlumat verilirdi. Mir Möhsün Nəvvabın çox mühüm xidmətlərindən biri öz məktəbində tədris etmək üçün dərslik və dərs vəsaitləri ("Kəşf-ül-həqiqə", "Kifayət-ülərqam" və "Nəsihətnamə" adlı dörd dərsliyi) tərtib etməsi idi (URL, Nəvvab).

1918-ci ildə Şuşa şəhərində dünyasını dəyişən Nəvvabın o ildə artıq Azərbaycanda və onun hüdudlarından kənarda yaxşı tanınırdı. Onun müxtəlif elmlərdən bəhs edən fars və ərəb əlifbası ilə Azərbaycan dilində yazdığı onlarla avtoqraflı əsərlərindən bir qismi AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun xəzinəsində qorunmaqdadır. Onlardan “Təzkireyi Nəvvab”, “Kifayət əl-ətfal”, “Bəhr əl-həzən”, “Kənz əl-mihən”, “Vüzuhül-ərqam”, “Kəşf əl-həqiqeyi məsnəvi” və s. qeyd etmək olar.

Musiqi elmində səsdən bəhs edən fars dilində yazılmış *“Elmi musiqi”* əsəri B-2055 şifrəli əlyazma toplusunun 38^{b}-42^{a} vərəqlərini əhatə edir. Əsər Rusiya istehsalı olan sarımtıl rəngli kağızlara qara mürəkkəblə nəstəliq xətti ilə köçürülmüşdür. Cildi, sonradan bərpa edilmiş üzərinə bir böyük və iki balaca basma medalyon vurulmuş yaşıl rəngli dəriəvəzidir. Təxminən XIX əsrin sonlarında Şuşa şəhərində yazılmış əlyazmanın ümumi həcmi 42 vərəq, ölçüsü isə 17 x 22,5 sm.dir (Nəvvab, XIX əsr, 42^{a}).

4. رساله در بیان مجملی ازعلم موسیقی “Risalə dər bəyani mucməli əz elmi musiqi” (رسالهٔ وضوح الارقام در علم موسیقی / “Risaleyi vüzuhül-ərqam dər elmi musiqi”) – میر محسن نواب قراباغی Mir Möhsün Nəvvab Qarabağı

Mir Möhsün Nəvvab Qarabağinin fars dilində qələmə aldığı məşhur risaləsində musiqinin yaranması, onun təbabətlə əlaqəsi, səsin akustikası, dəstgahların tərkibi muğamlarda rəqəmlərin izahı kimi məsələlər, həmçinin muğamların adları, musiqi alətləri haqqında məlumat verilmişdir. Əsər B-5235 şifrəli əlyazma toplusunun 54^{b}-70^{a} vərəqlərini əhatə edir. Avtoqraf olan əsər Rusiya istehsalı olan sarımtıl rəngli kağızlara qara mürəkkəblə nəstəliq xətti ilə köçürülmüşdür. Mətnin əvvəlində əsərin, müəllifin adı və bəzi sözlər qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. 58^{a}, 66^{a}, 68^{a}, 69^{a}, 69^{b} vərəqlərində musiqiyə aid cədvəllər qara və qırmızı mürəkkəblə verilib. Əlyazma Şərq üsulu ilə səhifələnmişdir. Cildi, kartona keçirilmiş qəhvəyi rəngli dəriəvəzidir, özəyi isə, açıq qəhvəyi rəngli dəridir. H. Zilhiccə 1301/m. sentyabr 1884-cü ildə Şuşa şəhərində yazılmış əlyazmanın ümumi həcmi 70 vərəq, ölçüsü isə 17x21,5 sm.dir (Nəvvab, 1884: 70^{a}).

Mir Möhsün Nəvvab Qarabağinin “*Risaleyi vüzuhül-ərqam dər elmi musiqi”* əsərinin növbəti əlyazma nüsxəsi B-237 şifrəli əlyazma nüsxəsinin 1^{a}-21^{b} vərəqlərini əhatə edir.

Əlyazmanın 1^{a} vərəqində müəllifin Azərbaycanın ikinci şeyxulislamı Fazil İrəvaniyə yazdığı məktub öz əksini tapır. Məktubda müəllif xanəndə olmayıb, oxumağı haram edən, lakin musiqidən xəbərdar olan bir şəxsin musiqi haqqında elmi əsər yazıb nəşr etdirməsinin mümkün olub-olmadığını bilmək istəyir. İravaninin cavabından narazı qalan Nəvvab göstərir ki, xalqımız başqa millətlərə nisbətən bəzi elmlər sahəsində və mədəniyyət aləmində nə qədər geri qalmışdır. O, musiqinin yaranması tarixindən danışaraq, xanəndə olmağın bir sıra şərtlərini sayır.

B-237 (v. 1[B]-2[A])
Mir Möhsün Nəvvab Qarabağı
"Risaleyi vüzuhül-ərqam dər elmi musiqi"

Əsərin sonunda yazılma tarixi h. 4 zilhiccə 1301/m. 24 sentyabr 1884-cü il yazılmışdır. Risalənin adı B-5235 şifrəli əlyazma toplusunun 54[b]-70[a] vərəqlərində "*Risalə dər bəyani mucməli əz elmi musiqi"* adı kimi qeyd edilərək yazılma tarixi zilhiccə 1301/m. sentyabr 1884-cü il verilmişdir. Buna görə də, Mir Möhsün Nəvvabın əvvəlcə B-5235 şifrəli əlyazmadakı mətni qələmə alması, sonra isə bu nüsxədən B-237 şifrəli əlyazmaya köçürməsi qənaətinə gəlmək olar.

Avtoqraf olan əsər Rusiya istehsalı olan sarımtıl rəngli kağızlara qırmızı rəngli iki qat çərçivə içərisində qara mürəkkəblə nəstəliq xətti ilə köçürülmüşdür. Mətnin əvvəlində əsərin, müəllifin adı və bəzi sözlər qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. 6[b], 7[a], 15[b], 18[a], 19[a], vərəqlərində musiqiyə aid cədvəllər qara və qırmızı mürəkkəblə verilib. Cildi, kartona keçirilmiş bənövşəyi rəngli parçadır, ortasında əsərin adı yazılmış kağız var. H. rəbiuləvvəl 1318/m. İyul 1900 Şuşa, Qarabağda köçürülmüş əlyazmanın ümumi həcmi 20 vərəq, ölçüsü isə 14,5x23,5 sm.dir (Nəvvab, 1884: 20[a]].

Mir Möhsün Nəvvab Qarabağinin "*Risaleyi vüzuhül-ərqam dər elmi musiqi"* əsərinin üçüncü əlyazma nüsxəsi müəllifin iki əsərinin daxil olduğu B-299

şifrəli əlyazma məcmuəsinin 1^a-28^b vərəqlərini əhatə edir. Əlyazmanın 1^a vərəqində müəllifin şeyxulislam Fazil İrəvaninin sualına cavabı öz əksini tapır. Avtoqraf olan əsər Rusiya istehsalı olan sarımtıl rəngli kağızlara qara mürəkkəblə iri nəstəliq xətti ilə köçürülmüşdür. Mətnin əvvəlində əsərin, müəllifin adı və bəzi sözlər qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. 9^b, 10^a, 23^b, 27^a, 28^a, vərəqlərində musiqiyə aid cədvəllər qara və qırmızı mürəkkəblə verilib. Cildi, kartona keçirilmiş tünd portağal rəngli əbrulu kağızdır, ortasında əsərin adı və tarixi yazılmış kağız var. Özəyi qəhvəyi rəngli dəridir. H. 4 zilhiccə 1301/m. 24 sentyabr 1884-cü ildə Şuşa, Qarabağda köçürülmüş əlyazmanın ümumi həcmi 67 vərəq, ölçüsü isə 17,5 x 21 sm.dir (Nəvvab, 1884: 28^b).

5. شیخ محمد عاملی – رساله در بیان علم موسیقی “Risalə dər bəyani elmi musiqi” Şeyx Məhəmməd Amili

Musiqi haqqında ümumi məlumat olan bu risalə əlyazma toplusunun 30^b-49^b vərəqlərini əhatə edir. 5 bab, hər bab da 3-4 fəsildən ibarət olan fars dilində yazılmış əsər Rusiya istehsalı olan sarımtıl rəngli kağızlara qara mürəkkəblə nəstəliq xətti ilə köçürülmüşdür. Mətnin əvvəlində əsərin, müəllifin adı və bəzi sözlər qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Cildi, kartona keçirilmiş qəhvəyi rəngli dəriəvəzidir, özəyi isə, açıq qəhvəyi rəngli dəridir. Mir Möhsün Nəvvab Qarabağı tərəfindən h. 1295/m. 1878-ci ildə Şuşa şəhərində yazılmış əlyazmanın ümumi həcmi 70 vərəq, ölçüsü isə 17 x 21,5 sm.dir (Amili, 1878: 49^b].

6. علی وردی بکلی آقالار – رسملی موسیقي تاریخی “Rəsmli musiqi tarixi” Əliverdibəyli Ağalar

Ağalar bəy Ələkbər oğlu 1880-ci ildə Şuşa qəzasının Pərioğlular kəndində anadan olmuşdu. Uşaqlığı Şuşa şəhərində keçmiş Ağalar, Ağdamın dövlətli mülkədarı, Xan qızı Xurşudbanu Natəvanın süd qardaşı Kərbəlayı Ələkbər bəy Əliverdi bəy oğlu ilə Telli xanım Mir Abdulla bəy qızı Vəzirovanın altı övladından biri idi. Kərbəlayı Ələkbər bəyin birinci nikahından daha üç övladı olmuşdu. Onlardan biri də dahi Üzeyir Hacıbəyovun anası Şirin xanım idi. Şirin xanımla Ağalar bəy Natəvanın başçılıq etdiyi *“Məclisi-üns”*ün yığıncaqlarında fəal iştirak edirdilər. Ağalar bəyin babası Əliverdi bəy Hüseyn bəy oğlu Mehdiqulu xanın Ağdam üzrə darğası olmuşdu. Ağalarbəy Əliverdibəyov mükəmməl Avropa təhsili almış mütərəqqi ziyalılarımızdan biri olub. O, 1901-ci ildə Peterburq Texnoloji İnstitutunu, sonra isə Varşava İnşaat İnstitutunu bitirmişdi. Gənc mütəxəssis 1913-cü ildə vətənə qayıtmış, Bakı şose yolları idarəsində mühəndis vəzifəsində işləmişdi. O, həmçinin gözəl muğam bilicisi kimi A.Zeynallı adına Bakı Musiqi Texnikumunun xanəndəlik sinfində dərs demişdi.

Gənc yaşlarından A.Əliverdibəyov müxtəlif xalqların musiqi tarixinə böyük maraq göstərmiş, bu mövzuya aid ədəbiyyatı diqqətlə mütaliə etmiş, Qarabağın və ümumiyyətlə, Azərbaycanın musiqi həyatı sahəsində qiymətli müşahidələr

aparmış, öz fikir və mülahizələrini daim qələmə almağa səy göstərmişdir. A.Əliverdibəyov müxtəlif dünya xalqlarının mədəniyyətini əhatə edən *"Rəsmli musiqi tarixi"* adlı dolğun məzmunlu kitab yazmışdır. Həmin kitab, eləcə də xalq mahnı və təsniflərinin toplanılmasına böyük qayğı göstərməsi bu Azərbaycanlı ziyalının musiqişünaslıq fəaliyyəti barədə danışmağa əsas verir (URL, Əliverdibəyov).

Azərbaycan musiqi tarixindən bəhs edən əsər B-5007 şifrəli əlyazma nüsxəsində qorunaraq musiqiyə aid məsələlər nömrələnmiş rəsmlərlə təqdim edilmişdir. Əsər qara rəngli mürəkkəblə çəkilmiş çərçivə içərisində Rusiya istehsalı olan sarımtıl rəngli kağızlara qara mürəkkəblə təhriri xəttilə ərəb əlifbası ilə Azərbaycan dilində yazılmışdır. Müasir üsulla səhifələnən avtoqraf əlyazma nüsxəsinin tarixi təxminən XX əsrin əvvəlləridir. Cildi, sonradan bərpa edilmiş kartona keçirilmiş zoğalı rəngli dəriəvəzidir. 170 vərəqlik əlyazma nüsxəsinin ölçüsü 18,5 x 24 sm.dir (Əliverdibəyli, XX əsr: 170[b]].

7. اولماسون بو اولسون "O olmasın, bu olsun" – عزیر بك حاجی بكوف Üzeyir bəy Hacıbəyov

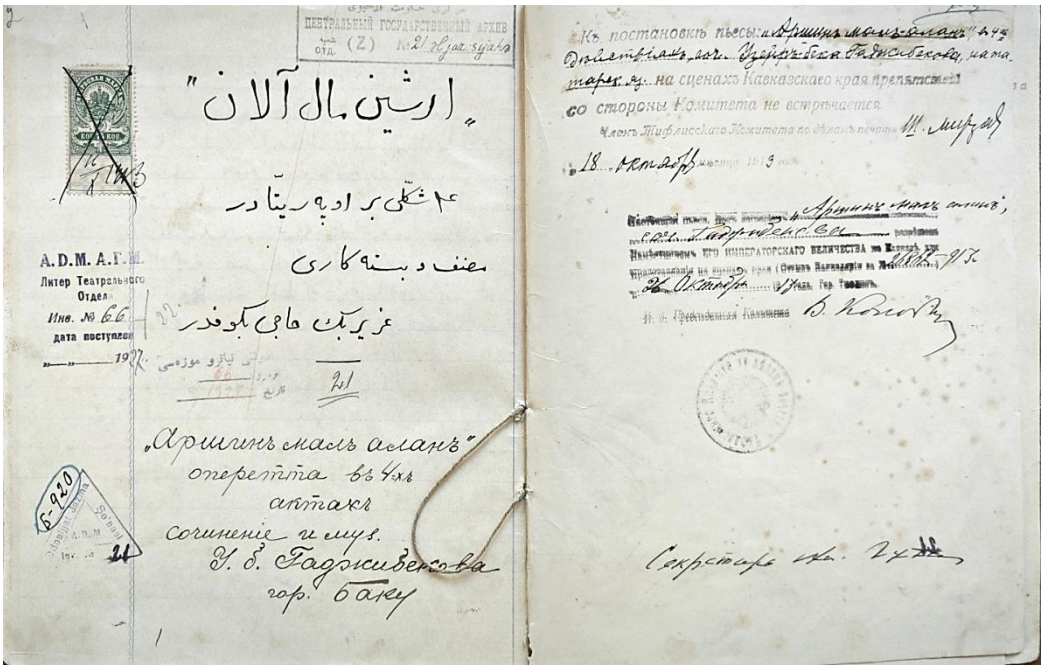
Əlyazmalar İnstitutunun zəngin xəzinəsində musiqi nəzəriyyəsindən bəhs edən əsərlərdən əlavə dahi Azərbaycan bəstəkarı Üzeyir bəy Hacıbəyliyə məxsus materiallar da saxlanılmaqdadır. Bəstəkarın şəxsi fondu ilə yanaşı, türkdilli əlyazmalar arasında müəllifin müxtəlif operetta və operalarının on iki librettosu da var ki, onlardan da dördü avtoqrafdır.

B-6565 şifrəli əlyazmanın 1[a]-33[a] vərəqlərini əhatə edən *"O olmasın, bu olsun"* librettosu ərəb əlifbası ilə Azərbaycan dilində yazılmışdır. Üç pərdəli musiqili komediya, müəllifin *"Rüstəm və Söhrab"* əsərinin də daxil olduğu əlyazma toplusunda yerləşir. Əsər Rusiya istehsalı olan bir mil şagird dəftərinə qara mürəkkəblə təhriri xətti ilə köçürülmüşdür. 1[a] vərəqində, titulda əsərin və müəllifin adı həm ərəb əlifbası ilə Azərbaycan dilində, həm də rus dilində yazılmışdır. 1911-ci ildə Bakıda yazılmış avtoqraf nüsxənin cildi qara müşəmbə, ümumi həcmi 47 vərəq, ölçüsü 17,5 x 22 sm.dir (Hacıbəyov, 1911: 33[a]).

8. اصلی و کرم "Əsli və Kərəm" – عزیر بك حاجی بكوف Üzeyir bəy Hacıbəyov

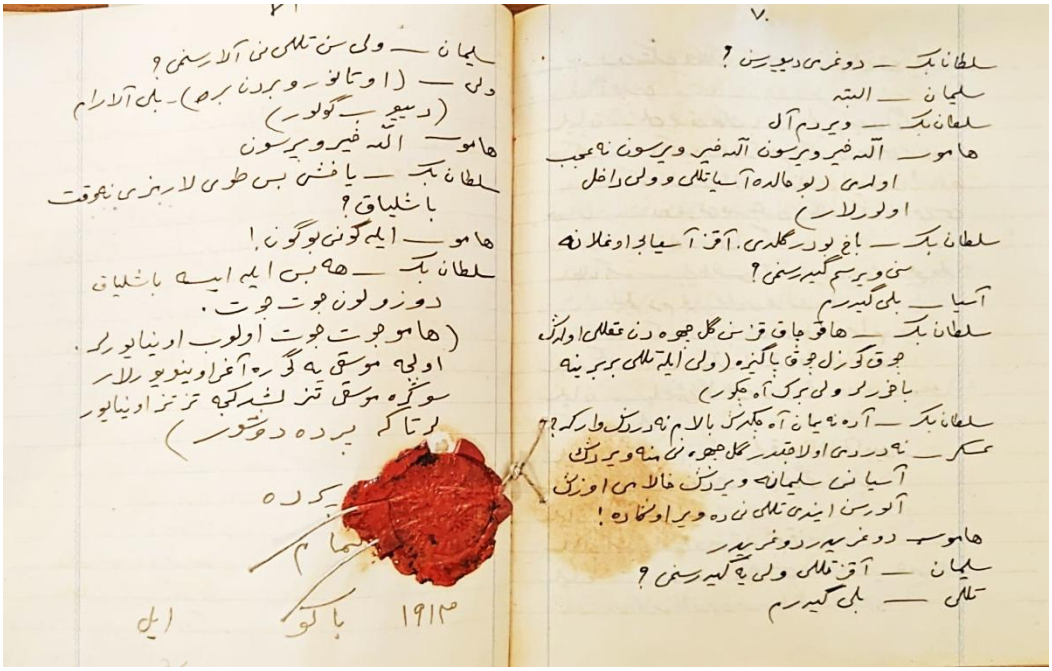
B-943 şifrəli əlyazma nüsxəsində qorunan əsər ərəb əlifbası ilə Azərbaycan dilində yazılmışdır. Dörd pərdədən ibarət operanın librettosu Rusiya istehsalı olan bir mil şagird dəftərinə qara mürəkkəblə təhriri xətti ilə köçürülmüşdür. 49[b] vərəqində operanın səhnələşməsinin icazəsi haqqında rəsmi qərar var. 1[a] vərəqində, titulda əsərin və müəllifin adı həm ərəb əlifbası ilə Azərbaycan dilində, həm də rus dilində yazılmışdır. Cildi, zeytun rəngli dəriəvəzidir. Avtoqraf nüsxə 1912-ci ildə Bakıda yazılmış, həcmi 54 vərəq, ölçüsü isə 17,5 x 21,5 sm.dir (Hacıbəyov, 1912: 49[b]).

9. ارشین مال آلان “Arşın mal alan” – عزیر بك حاجی بكوف Üzeyir bəy Hacıbəyov

B-920 (v. 1[b]-2[a])
Üzeyir bəy Hacıbəyov
“Arşın mal alan”

B-920 şifrəli əlyazmada dörd pərdədən ibarət operetta ərəb əlifbası ilə Azərbaycan dilində qələmə alınmışdır. Əsər Rusiya istehsalı olan bir mil şagird dəftərinə qara mürəkkəblə təhriri xətti ilə köçürülmüşdür. 1[b] vərəqində operettanın səhnələşməsinin icazəsi haqqında rəsmi qərar və 80-81-ci vərəqlərində tikilmiş sapın üzərində muma basılmış Çar Rusiyasının gerbi olan möhür vardır. Möhür əsərin səhnələşdirilməsi üçün icazə verilmiş Mirzoyevin imzası ilə Tiflis komitetinin 21 Oktyabr 1913-cü il tarixli sənədinə məxsusdur. 2[a] vərəqində, titulda əsərin və müəllifin adı həm ərəb əlifbası ilə Azərbaycan dilində, həm də rus dilində yazılmışdır. Əsərin sonunda ortasında Çar Rusiyasının gerbi olan mumdan möhür vurulub. Cildi, üzərinə kağız yapışdırılmış qara müşəmbə. Bakıda 1913-cü ildə yazılmış avtoqraf nüsxənin həcmi 89 vərəq, ölçüsü 18 x 23 sm.dir (Hacıbəyov, 1913: 2[a]).

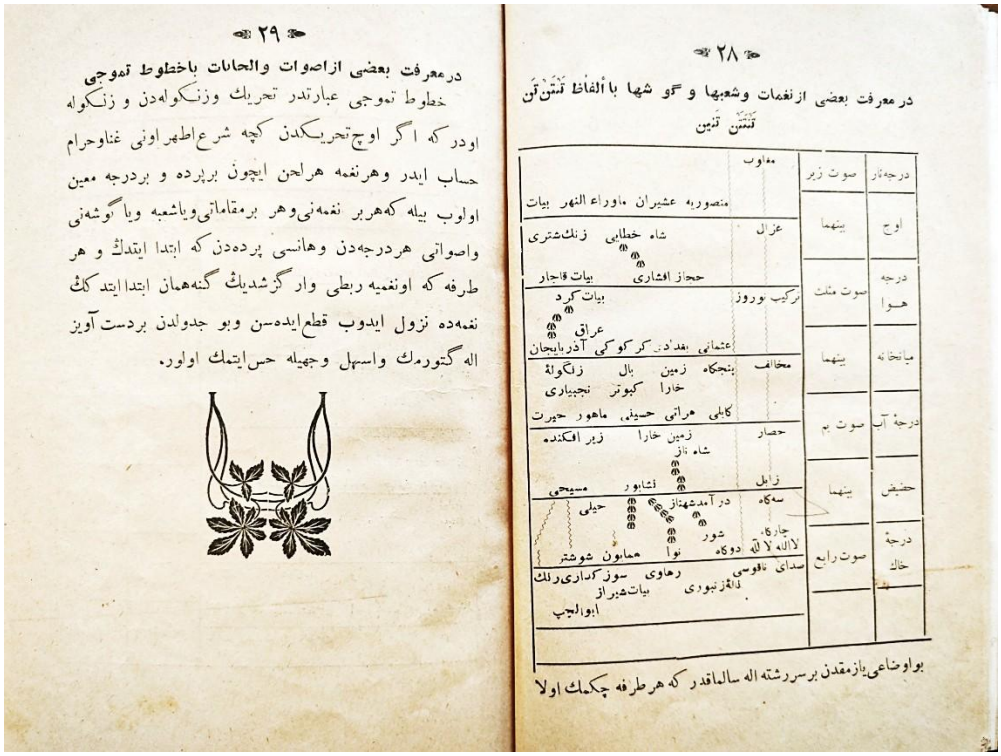
B-920 (s. 80-81)
Üzeyir bəy Hacıbəyov
"Arşın mal alan"

10. عزیر بك حاجی بكوف Üzeyir bəy Hacıbəyov – "رستم و سهراب Rüstəm və Söhrab"

B-891 şifrəli əlyazma nüsxəsində dörd pərdəli operanın librettosu ərəb əlifbası ilə Azərbaycan dilində yazılmışdır. Əsər Rusiya istehsalı olan bir mil şagird dəftərinə qara mürəkkəblə təhriri xətti ilə köçürülmüşdür. 1[a] vərəqində, titulda əsərin və müəllifin adı həm ərəb əlifbası ilə Azərbaycan dilində, həm də rus dilində yazılmışdır. 14[b] vərəqində operanın səhnələşməsinin icazəsi haqqında rus dilində yazılmış 5 Mart 1915-ci ilə məxsus Mirzoyevin imzası ilə Tiflis komiteti tərəfindən verilmiş rəsmi qərar var. Tikilmiş əsərin sonunda, sapın üzərində ortasında Çar Rusiyasının gerbi olan Tiflis komitetinin mumdan möhürü vurulub. Cildi, üzərinə kağız yapışdırılmış qara müşəmbədir. 1915-ci ildə Bakıda yazılmış avtoqraf nüsxənin həcmi 15 vərəq, ölçüsü 17,5 x 22 sm.dir (Hacıbəyov, 1915: 14[b]).

Əlyazmalar İnstitutunun fondlarında əlyazmalardan əlavə müxtəlif dövlətlərin mətbəələrində nəşr olunmuş əski çap kitabları da qorunmaqdadır. Bunların arasında musiqidən bəhs edən kitablar aşağıdakılardır:

1. Mir Möhsün میر محسن نواب قراباغی – “Vüzuhül-ərqam” وضوح الارقام Nəvvab Qarabağı

V-147 (28-29)
Mir Möhsün Nəvvab Qarabağı
“Vüzuhül-ərqam”

Əlyazmalar institutunda Mir Möhsün Nəvvab Qarabağinin fars dilində qələmə aldığı *“Risaleyi vüzuhül-ərqam dər elmi musiqi”* əsərinin ərəb əlifbası ilə Azərbaycan dilində nəşr edilmiş əski çap kitabından dörd nüsxə qorunmaqdadır. V-147, IX-388, X-144, XVI-604 şifrələrində saxlanılan əsərin əvvəlində əlyazmada olduğu kimi, müəllifin şeyxulislam Fazil İrəvaniyə yazdığı məktub öz əksini tapır. Məktub əsərin dilinə müvafiq ərəb əlifbası ilə Azərbaycan dilində verilmişdir. Hər dörd nüsxənin əvvəlində müəllif və naşir olan Nəvvabın şəkli həkk edilmiş, sonunda isə əsərin yazılma tarixi (h.1301/m. 1884) qeyd edilmişdir. Sonda fars dilində qələmə aldığı bu əsərin yazılma tarixini qeyd etməsi göstərir ki, müəllif bunu sonradan Azərbaycan dilinə tərcümə edib nəşr etdirmişdir. Bakıda 1913-cü ildə Orucov qardaşlarının elektrik mətbəəsində nəşr edilmiş kitabların həcmi 31 səhifədir (Nəvvab, 1913: 3; Nəvvab, 1913: 3, Nəvvab, 1913: 3; Nəvvab, 1913: 3; Nəvvab, 1913: 3).

2. تلخيص موسيقى "Təlxisi musiqi" – Sahibzadə M. Şövkət bəy

VII-25 şifrəsində ərəb əlifbası ilə türk dilində yazılmış kitab iki hissədən ibarət olaraq əsasən Qərb musiqisindən bəhs edir. Əsərdə türk musiqisinə xas pərdə, üsul və məqam kimi anlayışların əvəzinə Qərb musiqisindəki qarşılıqları verilir. İstanbulda Mahdumları mətbəəsində h.1330/m.1912-ci ildə nəşr edilmiş kitabın həcmi 61 səhifədir (Sahibzadə, 1912: 1).

3. موسيقى قدماء المصريين "Musiqi qudəməil-misriyyin" – محمود أحمدالحفني Mahmud Əhməd əl-Hafni

Misirdə ilk musiqi təhsili alan, həmçinin musiqi üzrə ilk elmi dərəcə alan ərəb Mahmud Əhməd əl-Hafni (1896-1973) musiqi məktəblərində və institutlarında musiqi dərslərinin keçirilməsinin banisi hesab edilir. O, musiqi fənni üzrə həmçinin, tarixi, nəzəriyyəsi və məşhur musiqiçilərin tərcümeyi-halı üzrə əlliyə yaxın əsərin müəllifidir. Onun nailiyyətləri arasında müxtəlif adda musiqi jurnallarının nəşri də var. Hafni musiqi kollec və institutlarda dərs etmiş, çoxsaylı magistr və doktorluq dissertasiyalarına rəhbərlik etmişdir. O, Ərəb Dövlətləri Liqasında musiqi mütəxəssisi kimi çalışıb və 1969-cu ildə Ərəb Musiqi Akademiyasının qurucularından biri olub və ilk iclasında onun ömürlük fəxri prezidenti seçilib (URL, Hafni).

Əlyazmalar İnstitutunda VIII-219 şifrəsində qorunan Mahmud Əhməd əl-Hafninin *"Musiqi qudəməil-misriyyin"* əsəri ərəb dilində yazılaraq musiqi tarixi, qədim Misir musiqisi, qədim Misir musiqi alətləri kimi mövzuları əhatə edir. Kitab Qahirədə ər-Raqiyyə mətbəəsində 1936-cı ildə nəşr edilərək 117 səhifədən ibarətdir (Hafni, 1936: s. 2).

4. الموسيقى الشرقية و الغناء العربى "Əl-Musiqi əş-şərqiyyə və əl-ğina əl-ərəbi" – قسطندي رزق Qəstəndi Rizq

XI-140 şifrəsində mühafizə edilən kitab ərəb dilində yazılaraq musiqinin mənşəyi, qədim və müasir musiqi, Şərq musiqisi, ərəb ifaçılığından bəhs edir. Həmçinin əsər, Misirin ən məşhur musiqiçilərinin fotoları ilə tərcümeyi-halı kimi mövzuları da əhatə edir. Kitab Beyrutda əl-Asriyyə mətbəəsində 1936-cı ildə çap olunaraq həcmi 160 səhifədir (Rizq, 1936: 2).

Nəticə

Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan Urməvidən Hacıbəyova qədərki dövr musiqiyə aid əlyazmalar Azərbaycan musiqi irsinin zənginliyinin inkişaf xəttini aydın göstərir. Bu nüsxələr yalnız melodik və ritmik xüsusiyyətləri ilə deyil, həm də müəlliflər və dövrün musiqi məktəbləri barədə mühüm informasiya daşıyır. Paleoqrafik analiz göstərir ki, bu dövrdəki əsərlər həm milli, həm də beynəlxalq musiqi ənənələrinin təsirini əks etdirərək formativ xüsusiyyətlər baxımından müxtəlifdir. Müəllifi məlum olan musiqiyə aid əlyazmalar Azərbaycan musiqi ir-

sinin qorunması və tədqiqi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edərək, həm tarixi, həm də müasir musiqi nəzəriyyəsinin tədqiqatı üçün dəyərli elmi resurs rolunu oynayır. Onların elmi təhlili yalnız tarixi və musiqişünaslıq biliklərini zənginləşdirmir, həm də müasir müsiqişünaslıq və ifaçılıq sahəsində yeni perspektivlər açır. Belə ki, əlyazmalar mütəxəssislərə əsərin stilistik xüsusiyyətlərini müqayisəli şəkildə araşdırmaq, müəllifin yaradıcılıq yolunu izləmək və Azərbaycan musiqi tarixinin müxtəlif mərhələlərini qiymətləndirmək imkanı verir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Muğam haqqında əlyazmalar toplusu Muğam üstündə oxunan şeirlər. Fars dilindən tərcümə edən: R. Şeyxzamanlı. Bakı: 2013, 119 s.
2. Muğam haqqında əlyazmalar toplusu Musiqi haqqında risalələr. Fars dilindən tərcümə edənlər: M. Mailoğlu, R. Şeyxzamanlı. Bakı: 2013, 78 s.
3. Muğam haqqında əlyazmalar toplusu. Behcətür-ruh. Fars dilindən tərcümə edən: R. Şeyxzamanlı. Bakı: 2013, 87 s.
4. Sahibzadə M. Ş. تلخيص موسيقى AMEA Əlyazmalar İnstitutu. VII-25 İstanbul: Mahdumlari mətbəəsi, h.1330/m.1912, 61 s.
5. دیوان ح. شیرازی . AMEA Əlyazmalar İnstitutu. M-165. h. 992/m.1584, 187 v.
6. رسملی موسيقي تاريخی آ على وردی بكلی.AMEA Əlyazmalar İnstitutu. B-5007. XX əsr, 170 v.
7. اصلی و کرم ع. حاجی بکوف AMEA Əlyazmalar İnstitutu. B-943. Bakı: 1912, 34 v.
8. او اولماسون بو اولسون ع. حاجی بکوف AMEA Əlyazmalar İnstitutu. B-6565. Bakı:. 1911, v. 1^{a}-33^{a} v.
9. جهانگشای نادری م. استرابادی AMEA Əlyazmalar İnstitutu. M-139. h. 1204/m.1789, 445 v.
10. خمسه ن. گنجوی. AMEA Əlyazmalar İnstitutu. M-439. 1110/m.1698, 84 v.
11. خمسه. خ. دهلویAMEA Əlyazmalar İnstitutu. M-287. h. 901-902/m.1496-1497, 242 v.
12. دیوان ع. نوائی AMEA Əlyazmalar İnstitutu. M-119. h. 1106/m.1694, 184 v.
13. رسالة در موسيقى ك. الگرجیAMEA Əlyazmalar İnstitutu. B-5006. h.1204 / m.1789, 31 v.
14. رساله در بیان علم موسیقی م. عاملی AMEA Əlyazmalar İnstitutu. B-5235. Şuşa: h.1285/m.1878, v. 30^{b}-49^{b}.
15. رستم نامه AMEA Əlyazmalar İnstitutu. D-146. h. 1178/m.1764, 180 v.
16. رستم و سهراب ع. حاجی بکوف AMEA Əlyazmalar İnstitutu. B-891. Bakı: 1915, 15 v.
17. رشین مال آلان ع. حاجی بکوف AMEA Əlyazmalar İnstitutu. B-920. Bakı: 1913, 49 v.
18. شاه نامه. ف. توسی AMEA Əlyazmalar İnstitutu. M-466. h. 1110/m.1698, 84 v.
19. علم موسیی م. نواب قراباغی AMEA Əlyazmalar İnstitutu. B-2055. Şuşa: XIX əsr, v. 38^{b}-42^{a}.
20. كتاب الأدوار ص. الأرموي AMEA Əlyazmalar İnstitutu. B-5408. İsfahan: h.1270 / m.1854, v. 121^{b}-141^{b}.
21. کلیله و دمنه AMEA Əlyazmalar İnstitutu. M-145- h. 1224/m.1809. - 158 v.

22. الموسيقى الشرقية و الغناء العربى ق. رزق AMEA Əlyazmalar İnstitutu. XI-140. Beyrut: Asriyyə mətbəəsi, 1936, 160 s.
23. موسيقى قدماء المصريين م. أحمدالحفني AMEA Əlyazmalar İnstitutu. VIII-219. Qahirə: ər-Raqiyyə mətbəəsi, 1936, 117 s.
24. وستان. س. شيرازى AMEA Əlyazmalar İnstitutu. M-113, h. 899/m.1494, 22 v.
25. وضوح الارقام در علم موسيقى م. نواب قراباغى AMEA Əlyazmalar İnstitutu. B-5235, Şuşa: h.1301/m.1884, v. 54[b]-70[a].
26. وضوح الارقام در علم موسيقى م. نواب قراباغى AMEA Əlyazmalar İnstitutu. B-237. Şuşa: h.1301/m.1884, v. 1[a]-21[b].
27. وضوح الارقام در علم موسيقى م. نواب قراباغى AMEA Əlyazmalar İnstitutu. B-299, Şuşa: h.1301/m.1884, v. 1[a]-2[8b].
28. وضوح الارقام م. نواب قراباغى AMEA Əlyazmalar İnstitutu. XVI-604. Bakı: Orucov qardaşlarının elektrik mətbəəsi, 1913, 31 s.
29. وضوح الارقام م. نواب قراباغى AMEA Əlyazmalar İnstitutu. IX-388. Bakı: Orucov qardaşlarının elektrik mətbəəsi, 1913, 31 s.
30. وضوح الارقام م. نواب قراباغى AMEA Əlyazmalar İnstitutu. V-147. Bakı: Orucov qardaşlarının elektrik mətbəəsi, 1913, 31 s.
31. وضوح الارقام م. نواب قراباغى AMEA Əlyazmalar İnstitutu. X-144. Bakı: Orucov qardaşlarının elektrik mətbəəsi, 1913, 31 s.
32. يوسف و زليخا ع. جامى AMEA Əlyazmalar İnstitutu. B-649. XVI əsr, 152 v.

Saytoqrafiya:

33. URL: https://az.wikipedia.org/wiki/Mir_Möhsün_Nəvvab
34. URL: https://az.wikipedia.org/wiki/Ağalar_bəy_Əliverdibəyov
35. URL:(محمود أحمد) الحفني -http://arab-ency.com.sy/details/4541